# प्रक्रियाक्रमः पाणिनीयव्याकरणञ्च

**डॉ. गोपीकृष्णन्-रघुः**

**सहायकाचार्यः, संस्कृत-दर्शनविभागः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्था,**

**बेलुरमठः, हाओडा, पश्चिमबङ्गः**

**0. भूमिका**

त्रिमुनिव्याकरणप्रणेत्रा भगवता पाणिनिना सूत्ररूपेण शास्त्रमिदं निरमायि। कालान्तरे यदा सूत्राणामर्थावगमने क्लेशः जातः तदा तेषां सुलभावगमनाय सूत्राणां वृत्तयः परिकल्पिताः। वृत्तिः नाम सूत्रार्थविवरणवाक्यं भवति। इयं च संक्षिप्तव्याख्या भवति सूत्राणाम्। सद्यःकाले वृत्तिग्रन्थानाश्रित्यैव शास्त्रपठनपाठनपरम्परा प्रचलति।

व्याकरणशास्त्रे एषां वृत्तिग्रन्थानां द्विधा परम्परा दृश्यते। प्रथमा अष्टाध्यायीक्रमानुसारिणी, द्वितीया प्रक्रियाक्रमानुसारिणी इति। अष्टाध्याय्यां येन क्रमेण सूत्राणां पाठः वर्तते तेनैव क्रमेण यत्र सूत्राणां वृत्तिः भवति सा अष्टाध्यायीक्रमानुसारिणी। यथा- काशिकावृत्तिः, भागवृत्तिः, दुर्घटवृत्तिः इत्यादयो ग्रन्थाः।

द्वितीयक्रमः भवति प्रक्रियाक्रमः। अत्र च अध्येतृसौलभ्याय एकस्य रूपस्य निष्पत्त्यर्थं यानि सूत्राण्यपेक्षितानि तानि एकत्र संगृहीतानि वर्तन्ते। यथा सन्धिकार्यसम्बद्धानि सूत्राणि सर्वाणि सन्धिप्रकरणे संगृहीतानि। तथैव समाससम्बद्धानि सूत्राणि समासप्रकरणे। एवं तत्तद्विषयसम्बद्धानां सूत्राणामेकत्रीकरणं क्रमस्यास्य वैशिष्ट्यम्। अयञ्च क्रमः, अष्टाध्यायीक्रमात् भिन्नः। अत एव क्रमेऽस्मिन् कदाचित् "पूर्वत्रासिद्धम्" "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्यादीनां नियमानामवगमे प्रयोगे च क्लेशः जायते। किन्तु अनेन क्रमेण अध्ययने तु सुलभतया प्रक्रिया अवगम्यते। तथैव अपेक्षितांशानामेव पठनमपि सुकरम्। अत एव प्रक्रियाक्रमस्य कालेऽस्मिन् प्रचारबाहुल्यं दृश्यते।

**१.० प्रक्रियाक्रमस्य प्रादुर्भावः**

वस्तुतः प्रक्रियाक्रमः पाणिनीये व्याकरणे नारब्धः। क्रमस्यास्य आविर्भावः पाणिनीयेतरव्याकरणेष्वभवत्। ततः प्रक्रान्तः अयं क्रमः पाणिनीये। सूर्यकान्तबालिमहोदयानुसारं क्रिस्तोः परं प्रथमशतके अस्य क्रमस्य प्रादुर्भावः जातः। अस्यारम्भः कातन्त्रव्याकरणेनाभूत्। ततश्च क्रमशः संवर्धितः पाणिनीयेऽपि प्रविष्टः।

**१.१ कातन्त्रव्याकरणम्**

कातन्त्रशब्दस्य अर्थः भवति लघुतन्त्रम्

इति। अस्य च कर्ता शर्ववर्मा इति कथ्यन्ते। युधिष्ठिरमीमांसकानां मते तु अयं केवलं संग्रहणकर्ता एव। स्वयं न रचितवान्। अस्य व्याकरणस्य नामान्तराणि भवति कौमारम्, कलापकम् इति च। अत्र ग्रन्थे शर्ववर्मा उत्सर्गापवादसरणीं परित्यज्य विषयविभागानुसारिणीं सरणीं स्वीचकार। अयं क्रमः अनेनैव प्रप्रथमतया प्रयुक्तः वर्तते। ग्रन्थस्य प्रथमभागे संज्ञापादः, सन्धिपादः, निपातपादश्च विद्यते। द्वितीयभागे नामप्रकरणाख्ये नामरूपाणां निष्पत्तिः, तद्धितप्रत्ययाः, समासाः, स्त्रीप्रत्ययाश्च वर्तन्ते। तृतीयभागे आख्यातानां विषये उल्लेखः वर्तते। चतुर्थः भागः कृदन्तभागश्च भवति।

प्रायः अयमेव क्रमः कालेऽस्मिन्नपि प्रक्रियाग्रन्थेषु दृश्यते। अतः अयमेव प्रक्रियाक्रमस्य पितृस्थानीयः इति मन्तव्यम्।

**१.२ हैमव्याकरणम्**

यद्यपि शर्ववर्मणा प्रक्रियाक्रमः प्रथमशतके एव प्रवर्तितः तथापि बहोः कालानन्तरमेव तस्य अनुसरणं केनचिदन्येन कृतमुपलभ्यते। आचार्यहेमचन्द्रसूरिणा स्वीये सिद्धहैमशब्दानुशासनम् इत्याख्ये ग्रन्थे प्रायः प्रक्रियाक्रमः एव अनुसृतः। अयं च हेमचन्द्रसूरिः जैनसम्प्रदाये श्वेताम्बरसम्प्रदायानुसारी आसीत्। अनेन च गुर्जरराज्ञः सिद्धराजस्य आदेशानुसारमेव ग्रन्थोऽयं निरमायि। युधिष्ठिरमीमांसकमते अस्य कालः ११९६-११९९ मध्ये भवति। ग्रन्थे चास्मिन् एकादशप्रकरणानि सन्ति। तानि च क्रमशः- संज्ञा, स्वरसन्धिः, व्यञ्जनसन्धिः, नाम, कारकम्, षत्वम्, स्त्रीप्रत्ययः, समासः, आख्यातः, कृदन्तः, तद्धितः च।

अतः अयमेवात्र प्रक्रियाक्रमे द्वितीयः प्रयासः इति वक्तुं प्रभवाम। अस्य ग्रन्थस्य अयमपि विशेषः यत् संस्कृतेतरभाषाणामपि चर्चा ग्रन्थान्ते कृता वर्तते।

**१.३ मुग्धबोधव्याकरणम्**

आचार्यहेमचन्द्रसूरेः अनन्तरं प्रक्रियाक्रमे प्रयासः विहितः बोपदेवेन। अनेन च मुग्धबोधनामकं व्याकरणं प्रणीतम्। अस्य च कालः १३२५-१३७०-मध्ये इति स्वीक्रियते। अस्य पितुः नाम केशवः, गुरोर्नाम धनेश्वरश्च आसीत्। संज्ञाप्रकरणतः आरभ्य कृदन्तपर्यन्तं हेमचन्द्रस्य सर्वेऽपि विभागाः स्वीकृताः ग्रन्थेऽस्मिन्।

पाणिनीयपरम्परायां प्रक्रियाग्रन्थानां प्रवृत्त्यर्थम् इमे ग्रन्थाः आसन् कारणीभूताः। एतेषां प्रचुरप्रचारं दृष्ट्वा तदानीन्तनाः आचार्याः स्वशास्त्ररक्षणार्थं प्रचारार्थञ्च नवीनामिमां पद्धतीमनुचक्रुः।

**<u>२.० पाणिनीये प्रक्रियाक्रमः।</u>**

पाणिनीये प्रक्रियाक्रमस्य आरम्भः प्रायः द्वादशशताब्द्यां भवति। ततः प्रभृति तदा तदा प्रक्रियाग्रन्थाः समुद्भूताः बहवः। किन्तु तेषु सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु साम्प्रतिके काले उत्तमोत्तमस्थानं भजते श्रीमता विदुषा भट्टोजीदीक्षितेन विरचितः वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदीनामकः ग्रन्थः। ततः प्रागपि केचन ग्रन्थाः समुद्भूताः सन्ति। तान्यत्र प्रतिपाद्यन्ते।

**२.१ रूपावतारः**

पाणिनीयव्याकरणे प्रक्रियाक्रमः अनेन

ग्रन्थेन प्रारब्धः। अस्य च ग्रन्थस्य कर्ता भवति धर्मकीर्तिः। अयं च बौद्धः आसीदिति श्रूयते। अस्य कालः प्रायः वैक्रमसंवत् ११४०-परिसरे भवति। अनेन पाणिनीयव्याकरणं सरलावबोधनाय पुनर्व्यवस्थापितम्। अस्य ग्रन्थः अवताराख्येषु अध्यायेषु विभक्ताः। ते च यथा- संज्ञावतारः, विभक्त्यवतारः, अव्ययावतारः, स्त्रीप्रत्यययावतारः, कारकावतारः, समासावतारः, तद्धितावतारः इति पूर्वार्धः, तथा धातुप्रत्ययपञ्चिका इत्युत्तरार्धश्च। अनेन तु न सम्पूर्णानां सूत्राणां सङ्कलनं कृतम्। किन्तु रूपसिद्ध्यर्थम् अपेक्षितानामेव सूत्राणामत्र व्याख्या कृता। स्वरविधायकसूत्रादिकं तु त्यक्तवानेव। अतः नेयं सम्पूर्णाष्टाध्याय्याः व्याख्या।

**२.२ प्रक्रियारत्नम्**

सायणस्य धातुवृत्तौ अयं ग्रन्थः बहुधा उद्धृतः किन्तु सद्यः नोपलभ्यते। तथैव दैवम् इत्यस्य कृष्णलीलाशुकमुनिविरचितायां पुरुषकारव्याख्यायामपि अस्योल्लेखः वर्तते। युधिष्ठिरमीमांसकमते कृष्णलीलाशुक-मुनिरेव अस्यापि ग्रन्थस्य कर्ता। स च वै.सं. १२५०-१३५० मध्ये जीवितः आसीत्।

**२.३ रूपमाला**

प्रक्रियाक्रमे तृतीयोऽयं ग्रन्थः विमलसरस्वतिना विरचितः। अयं च प्रक्रियाकौमुदीकर्तुः रामचन्द्रस्य किञ्चित्पूर्वं समकाले वा आसीत्। अस्य कालः १४००-वैक्रमाब्दपरिसरे भवतीति विदुषां मतम्। अनेन च मालाख्येषु अध्यायेषु ग्रन्थः विभक्तः। ते च यथाक्रमं- संज्ञामाला, स्वरसन्धिः, प्रकृतिभावः, व्यञ्जनसन्धिः, विसर्गसन्धिः, अजन्तमाला, हलन्त्यमाला, सर्वनाममाला, संख्याभागः, नियततिङ्माला, छान्दसमाला, अव्ययमाला, स्त्रीप्रत्ययमाला, कारकभागः, सार्वधातुकमाला, भावकर्मप्रक्रिया, लुट्-भागः, लृट्-भागः, लङ्भागः, लिट्-भागः, पञ्चमभागः, सनादिभागः, लकारार्थमाला, लणादिनियम-भागः, कृन्माला, तद्धितमाला, समासमाला चेति।

अस्मिन्नपि ग्रन्थे सम्पूर्णानां पाणिनीयसूत्राणां सङ्कलनं नास्ति। अपेक्षितप्रक्रियानुसारिणामेव सूत्राणां ग्रहणं वर्तते।

**२.४ प्रक्रियाकौमुदी**

पाणिनीयव्याकरणस्य प्रक्रियाक्रमे प्रमुखं स्थानं भजते प्रक्रियाकौमुदी। सिद्धान्तकौमुद्याः प्राक् प्रक्रियाक्रमस्य प्रचारे अस्येव प्रामुख्यमासीत्। अस्य ग्रन्थस्य कर्ता भवति शेषवंशीयः रामचन्द्राचार्यः। अस्य पितुः नाम कृष्णमाचार्यः इति पुत्रस्य नाम नृसिंहः इति चासीत्। अस्य कालः क्रि.सं १५१४-तः प्रागिति युधिष्ठिरमीमांसकाः।

प्रक्रियाकौमुदी पूर्वग्रन्थानामपेक्षया विस्तृता सरला च वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे एवं विभागः दृश्यते- सन्ध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणम्, स्वादिप्रक्रिया, अव्ययानि, स्त्रीप्रत्ययः, विभक्त्यर्थः, समासः, तद्धितः, द्विरुक्तप्रत्ययः, गणप्रक्रिया, उणादिः, वैदिकप्रक्रिया, स्वरप्रक्रिया च।

अस्य ग्रन्थस्य तु प्रायशः दशाधिकाः व्याख्या समुपलभ्यन्ते। तेनैवास्य प्रचारः ज्ञातुं

शक्यः। तथैव सिद्धान्तकौमुदीरचनायामस्य प्रभावः दरीदृश्यते।

**२.५ प्रक्रियासर्वस्वम्**

पाणिनीयप्रक्रियाग्रन्थमालायामन्यतमं पुष्पं भवति प्रक्रियासर्वस्वम्। अस्य च कर्ता केरलवास्तव्यः नारायणभट्टतिरीति प्रख्यातः पण्डितः। तेन च विदुषा देवनारायणाख्यस्य राज्ञः आज्ञया ग्रन्थोऽयं प्रणीतः। अस्य ग्रन्थस्य टीकाकर्तुः केरलवर्मदेवस्य मतेन षष्टिमितदिनैः ग्रन्थस्यास्य निर्माणमभूत्। नारायणभट्टोऽयं मेल्पत्तूरग्रामे जनिमलभत। नैकशास्त्रानिपुणेन अनेन मीमांसशास्त्रे **मानमेयोदयः** इति ग्रन्थं व्यरचि। अस्यैव इतरकृतयः वर्तन्ते अपाणिनीयप्रमाणता, धातुकाव्यम्, नारायणीयम् इत्यादयः। प्रायः अष्टत्रिंशत् ग्रन्थाः अनेन निर्मिताः संस्कृतजगति राराजन्ते। अयं भट्टोजिदीक्षितानां समकालिक इति श्रुतिः। तत्र एवं श्रूयते यत् श्रीभट्टोजिदीक्षितः नारायणभट्टं साक्षात्कर्तुं काशीतः प्रस्थितः किन्तु मध्ये नारायणभट्टानां मृत्युवृत्तान्तं श्रुत्वा प्रतिनिवृत्तः इति। यदि कथनमिदं सत्यं तर्हि अस्य कालः षोडशशताब्दिः भवति। युधिष्ठिरमीमांसकः एवमपि लिखति यत् अस्य मीमांसागुरुः माधवः यदि सायणभ्राता भवति तर्हि अस्य कालः पञ्चदशशताब्दिरपि भवितुमर्हति इति।

प्रक्रियासर्वस्वाख्यस्य ग्रन्थस्य विभागः विंशत्यध्यायेषु कृतो वर्तते। ते च यथा- संज्ञा, परिभाषा, सन्धिः, कृत्, तद्धितः, समासः, स्त्रीप्रत्ययः, सुबर्थाः, सुब्विधयः, आत्मनेपदपरस्मैपदविभागाः, तिङ्, लकारार्थः, सन्, यङ्, यङ्लुक्, सुब्धातु, धातु, उणादि, छान्दसम् इति। अत्र ग्रन्थे उदाहरणानि श्लोकरूपेण दत्तानि। तथैव शास्त्रचर्चा अपि कारिकारूपेण विहिता। ग्रन्थकर्ता स्वयमेव ग्रन्थलेखनकारणं ग्रन्थारम्भे ददाति। सिद्धान्तकौमुद्याम् इव अस्मिन् ग्रन्थेऽपि समग्रपाणिनीयसूत्राणां सन्निवेशो दरीदृश्यते।

**२.६ वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुदी**

कालेऽस्मिन् व्याकरणाध्ययनस्य प्रवेशद्वारं भवति कौमुद्याः अध्ययनम्। व्याकरणविषये प्राथमिकज्ञानावाप्त्यर्थं जनाः एनमेव ग्रन्थं समाश्रयन्ति। आचार्यः भट्टोजीदीक्षितः भवति कर्ता ग्रन्थस्यास्य। अयमाचार्यः काशीवास्तव्यः इति सुविदितमेव। किन्तु एतेषां परम्पराविषये विद्वत्सु मतिभेदो दृश्यते। केचन विद्वांसः अयं तैलङ्गब्रह्मणः आसीत्, तत्र च चित्तूरूप्रान्ते अस्य मूलस्थानं वर्तते इति ब्रुवन्ति। अन्ये तु एनं महाराष्ट्रियो सारस्वतब्राह्मणः इति कथयन्ति। विषयेऽस्मिन् इदानीमपि निर्णयः सम्यक् न वर्तते। अस्य पितुः नाम लक्ष्मीधरः इत्यासीत् इति कौस्तुभे स्वयमेव वदति। दीक्षितस्य कालः षोडशशताब्द्याः अन्तिमे पादे भवतीति निर्णयः पण्डितानाम्। युधिष्ठिरमीमांसकः अस्य कालः वि.सं १५७०-१६५०-मध्ये भवतीति वदन्ति।

ग्रन्थोऽयं द्विधा विभक्तः। पूर्वार्धः, उत्तरार्धश्चेति। स च विभागः विषयानुसारी एव। पूर्वार्धे नामरूपाणां विषये चर्चा भवति उत्तरार्धे धातुरूपाणां विषये। तत्स्वयं ग्रन्थकर्त्रा सूचितमुत्तरार्धारम्भे-

**'पूर्वार्धे कथिता तुर्यपञ्चमाध्यायगोचराः।**
**प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः॥"** इति।

पूर्वार्धे एवं प्रकरणविभागः दृश्यते- संज्ञा, परिभाषा, सन्धिः, शब्दाधिकारः, अव्ययम्, स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्, कारकप्रकरणम्, समासप्रकरणम्, तद्धितप्रकरणम्, द्विरुक्तप्रकरणम् चेति। तत्र सन्धि-शब्दाधिकार- समास- तद्धितेषु अवान्तरप्रकरणानि विद्यन्ते।

उत्तरार्धे तु दशगणी, णिच्- सन्- यङ्- यङ्लुक्- नामधातु- कण्ड्वादि- आत्मनेपदि- परस्मैपदि- भावकर्म- कर्मकर्तृ- लकारार्थप्रकरणानि, पूर्वकृदन्त-प्रकरणम्, उणादिः, उत्तरकृदन्तप्रकरणम्, वैदिकप्रक्रिया, स्वरप्रक्रिया च भवति। एभि प्रकरणैः सम्पूर्णस्यास्य पाणिनीयस्य प्रतिपादनं कृतं श्रीमता भट्टोजीदीक्षितेन।

## <u>३.० उपसंहारः</u>

एवञ्चास्मिन् काले व्याकरणान्तराद् उपक्रान्तोऽयं क्रमः पाणिनीये च प्रसिद्धिमवाप्य व्याकरणाध्ययनस्य द्वारीभूतो राजतेतराम्।

### सहायकग्रन्थाः


- दहालः, लोकमणिः, व्याकरणशास्त्रेतिहासः, भारतीयविद्या-प्रकाशन्, वारणासी, १९९०
- मीमांसकः, युधिष्ठिरः, संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास, चौखम्बा पब्लिकेषन्स्, वारणासि, २००३
- शास्त्री, अशोकचन्द्रगौडः, संस्कृतशास्त्रेतिहासविमर्शः, भारतीयविद्याप्रकाशन्, वारणासि, १९९७
- Bali, Dr. Suryakanth, Bhattoji Dixit, Oriental Publications, New Delhi, 1990.